

שיטת הרמב"ם בענין קנין-היבום

הרב יהודה בהרב

לעלוי נשמת תלמידי כבני
ישראל מנחם גנץ ז"ל
עלה לישיבה של מעלה מתוך דברי תורה
סוף זמן חורף תשמ"ז
תנצב"ה

כתב הרמב"ם בפרק א' מהלכות יבום הלכה א': "מצות עשה מן התורה שייבם אדם אשת אחיו מאביו בין מן הנשואין ובין מן האירוסין אם מת בלא זרע, שנא' "ובן אין לו.. יבמה יבא עליה". מן התורה אינו צריך לקדש יבמתו. שזו אשתו היא שהקנו לו מן השמים אלא יבוא עליה וכתובתה על נכסי בעלה שמת". והנה מה שכ' הרמב"ם "אשתו היא שהקנו לו מן השמים" מקורו טהור ממשנה מפורשת בנדרים דף ע"ד ע"א: "שומרת יבם בין ליבם אחד בין לשני יבמין ר' אליעזר אומר יפר, ר' יהושע אומר לאחד ולא לשנים, ר"ע אומר לא לאחד ולא לשנים. אמר ר' אליעזר: מה אם אשה שקנה הוא לעצמו הרי הוא מפר נדרה, אשה שהקנו לו מן השמים אינו דין שיפר נדרה!?" ופירש"י שם: "שהקנו לו מן השמים" – "יבמה, שחייבו לו מן התורה".

ההבדל בין קנין הבעל לקנין היבם

ואמנם עדיין ד' הרמב"ם צריכים ברור, דלכאורה מה שאמרו שם הוא רק לדעת ר' אליעזר, הסובר שהיבם מפר נדרי שומרת יבמתו; אבל שם נחלקו על ר"א גם ר' יהושע וגם ר' עקיבא, כמבואר בהמשך המשנה: "אמר לו ר' עקיבא: לא! אם אמרת באשה שקנה הוא לעצמו שאין לאחרים בה רשות, תאמר באשה שהקנו לו מן השמים שיש לאחרים בה רשות". וע"ז הקשה ר' יהושע: "עקיבא! דבריך בשני יבמין – מה אתה משיב על יבם אחד?" אמר לו: "אין היבמה גמורה ליבם כשם שהארוסה גמורה לאישה", ופירש"י: "שאם בא עליה זר, אין נסקל, שאין בה לא דין ארוסה ולא דין אשת איש, ואין חייבין אלא לאו ד"לא תהיה אשת המת וגו'". נמצאנו למדים מן המשנה שלדעת ר' עקיבא גרוע קנין היבמה מקנין האשה, והדבר מתבטא בשני דברים:

א) קנין הקדושין הוא בלעדי, קנין היבום הוא משותף לכל האחים.
ב) רמת העונש על עבירה בקנין היבום פחותה מרמת העונש על עבירה בקנין הקדושין. מכח הבדלים אלה מסיק ר"ע שאין ליבם רשות להפר נדרי שומרת יבמתו. הרמב"ם פוסק הלכה כר' עקיבא מחברו ובפרק יא' מהלכות נדרים הלכה כ"ג כותב: "שומרת יבם, אפילו עשה בה יבמה מאמר, ואפילו יבם אחד ליבמה אחת, אינו מפר נדרי יבמתו עד שיבא עליה".

לפי זה צריך להבין את לשון הרמב"ם שכתב "שזו אשתו היא שהקנו לו מן השמים", דמשמע מפטורת לשונו שקנין מן השמים שקול לפחות כקנין הקדושין. והרי מר' עקיבא מוכח שקנין היבום גדוע מקנין הקדושין? ובשלמא לשון "הקנו לו מן השמים" נכון גם לדעת ר' עקיבא, שהרי מפורש כתב בלשונו "אשה שהקנו לו מן השמים". אבל מדוע כתב אשתו היא, דמשמע כנ"ל, הרי להלכה מיגרע גרע?

שיטת הרמב"ם בפטור ערוה מיבום

ונראה ליישב הקושיה, ע"פ מש"כ הרמב"ם בפרק ו' מהלכות יבום וחליצה הלכה ח' וט': "ואלו שהן פטורות מן החליצה ומן היבום... מי שהיא ערוה, שנאמר: "ולקחה לו לאשה" – פרט לערוה שאין בה ליקוחין.

כיצד? יבמה שהיא... ערוה על יבמה, כגון שהיא אחות אשתו או אמה או בתה הרי זו פטורה מן החליצה ומן היבום ואין לו עליה זיקה כלל, שנא' "ולקחה לו לאשה ויבמה", מי שראויה ללקוחין וקדושין תופסין בה – היא זקוקה ליבם".

חזינן מדבריו שהפטור של ערוה מיבום אינו רק גזירת הכתוב בעלמא אלא שישנו קשר מהותי בין האפשרות לקדש אשה לבין חלות זיקת היבום. במצב המאפשר תפיסת קדושין חלה מצות היבום ובמצב שאין קדושין תופסין, אין חלה מצות היבום.

דבר זה מתרץ את קושית התוספות בריש יבמות (דף ב' ע"א ד"ה "אחות אשתו"). דהם שאלו: "דנדה תיאסר ליבם, אע"פ שמטהרת אח"כ כמו אחות אשה שאין מתייבמת אפילו מתה אשתו אחרי כן", ותירצו בכמה אופנים. אבל לפי הנ"ל ברמב"ם הקושיה ליתא מעיקרא: דבנדה קדושין תופסין, כידוע, וא"כ מה שהיא אסורה לבעלה באיסור כרת אינו מעכב חלות הזיקה, שהרי סוף סוף היא ראויה לקדושין.

הקשר בין יבום לבין אישות

ולענין קושיתנו הנ"ל יש לומר כך: האמת היא שקנין היבמה יוצר אישות. לא מבעיא ביבם אחד שהיא כאשתו, ואסורה לשוק כאשת איש, אלא אפילו בשני יבמים ויותר, הזיקה היא של אישות. ואף שלא מצינו אישות המתחלקת לכמה אנשים, דאין אישות לחצאין, וכמו המקדש חצי אשה (ע' קדושין דף ז' ע"א) מכל מקום כל זה הוא רק בכנות, אבל בפועל הזיקה היא לאדם אחד בלבד. ביאור הדבר, דכל יסוד הקדושין הוא להתיר לבוא על אשה מכוח קנין ולא באקראי בעלמא, שזה אסור מדרך זנות. וכך כותב הרמב"ם: קודם מתן תורה היה אדם פוגע באשה בשוק... אם רצה הוא והיא לישא אותה, מכניסה לביתו ובוועלה בינו לבין עצמו ותהיה לו לאשה. כיון שניתנה תורה נצטוו ישראל שאם ירצה האיש לישא אשה יקנה אותה תחילה בפני עדים ואחר כך תהיה לו לאשה". (אישות א,א). יבמה זו אם כן מותרת ליבם באותו אופן שאשה לאחר הקדושין מותרת לבעלה. בכוח היתר זה קיים גם לגבי כל אחד מן האחים, אולם בפועל, ברגע שאחד ייבם, כבר קנאה לאשה ונאסרת על כל האחרים כדין אשת-איש. משמעות האישות כאן היא אפוא, היתר הביאה, המקביל למצב האשה לאחר שנתקדשה.

וני עוד לומר דבכל אישות ישנם שני צדדים:

(א) הצד החיובי – ההיתר לבא על האשה. רק מדברי סופרים אסור לבא עליה עד שיכניסנה לחופה ומ"מ מן התורה אשתו גמורה היא.

(ב) הצד השלילי – האיסור לעלמא, כלשון הגמ' קדושין ב ע"ב "דאסר לה אכולי עלמא כהקדש".

ביבמה ישנו צד אחד – חיובי – שמשמעותו היתר הביאה ללא קדושין (ואף פה מדרבנן אסור עד שיעשה בה מאמר). אולם עצם העובדה שצד זה אינו מיוחד אלא הוא מהווה היתר אישות לכל הבית, כלומר לכל האחרים – הוא גם יוצר רמה אחרת של אישות, דבר המתבטא בצד השלילי – איסור יבמה לשוק שהוא בלאו ולא בכרת. ויש להביא סמוכין לסברה זו שמשמעות זיקת היבום היא גדר של אישות מספקם של אמוראים באסור יבמה לשוק (ע' יבמות דף צ"ב ע"ב). וזה לשון הרמב"ם: "... יבמה שנתקדשה לזר היא מקודשת מספק, וסתפק לחכמים אם הקדושין תופסין ביבמה כשאר חייבי לאוין או אין קדושין תופסין בה כערוה" (אישות, ד', יד'). כלומר, אף שישנה רמת איסור פחותה, דאין כאן איסור חנק כאשת – איש אלא לאו גרידא, מ"מ זהו לאו של אישות היוצר ערוה. וצריך לומר דהצד השני של הספק הוא מכיוון שהתורה גזרה בלשון לאו, א"כ אין יכולת בזיקה לעכב תפיסת הקדושין, דכשם שאינה מקודשת לאחד בלבד אלא לבית, כך גם כלפי עלמא אינה אסורה באותו אופן של איסור. וכאמור לעיל – החסרון בצד החיובי של הזיקה משפיע גם על רמת הצד השלילי – ומכל מקום יש כאן אישות גמורה בין היבמה לבין הבית.

ישוב להלכה תמוהה ברמב"ם

ועפ"י כל הנ"ל יש להסביר הלכה אחת תמוהה ברמב"ם. דהנה במסכת יבמות דף י' ע"ב נחלקו רבי יוחנן וריש לקיש בדין החולץ ליבמתו וחוזר וקדשה. ר"ל אמר: כל האחים חייבים על החלוצה כרת. ורבי יוחנן אמר: בין הוא ובין האחים אינם חייבים על החלוצה כרת ולא על הצרה כרת. והסבירה הגמרא: "מ"ט דר"ל – דאחיו כדקיימי קיימי, ועלה דידה הוא דקאי ב"לא יבנה". ור' יוחנן: "איהו שליחותא דאחים קעביד – איהו שליחותא דצרה קעבדה".

הרמב"ם שפסק כר' יוחנן משמיט לגמרי את טעמו. מפשטות דברי ר' יוחנן נראה שמעשה החליצה שבא מטעם אח אחד הוא היוצר את המצב החדש שבו דין החלוצה באיסור לאו ולא בכרת (וע' שם בתוס' ד"ה "החולץ"). אולם הרמב"ם כתב טעם אחר: "וכן החולץ ליבמתו נאסרה החלוצה... על החולץ ועל שאר האחים וכולן אסורות עליהם מדברי סופרים כשניות, שמאחר שמת אחיו בלא ולד נסתלק אסור ערוה מעל כל נשיו". (הלכות יבום א, יב'). כלומר, לא מעשה החליצה הוא היוצר לאו של "לא יבנה" במקום הכרת של אשת אח, אלא להיפך: האיסור של אשת אח נסתלק מעל כל נשיו, מלכתחילה.

טעם זה, שלכאורה לא נאמר בגמרא, מתאים לשיטת הרמב"ם בכלל, שהרי לדעתו עצם זיקת היבום היא אישות חדשה, אשתו שהקנו לו מן השמים. אישות זו מסלקת את אסור הערוה, לא רק מהיבם אלא מכל האחים. (וכעין זה כתב הרשב"א בדף

מא' בד"ה "עוד אני" בדין יבמה שהותרה וחזרה ונאסרה, ע"ש בדבריו ביחוד בקטע האחרון).

והואיל והגענו לכך יש לבאר שאין הרמב"ם ממציא טעם חדש מסברתו. הרמב"ם קודם כל מסביר מדוע אין איסור כרת לשאר האחים, כדעת ריש לקיש. סבת הדבר, לשיטתו, מפני שהזיקה שיש לכל האחים איננה מסתלקת (באופן חלקי) גם לאחר החליצה, וכשם שלחולץ אין היבמה אסורה כך גם ביחס לכל שאר האחים. חסרון הכרת הוא, אפוא, תוצאה מן הזיקה המשותפת. וזהו שאמר ר' יוחנן "איהו שליחותא דאחים קעביד". לא מעשה החליצה מנע את הכרת (כהבנת התוספות) אלא הזיקה הכללית היא שמנעה אותו. דבר זה מתבטא ע"י פעולת החליצה שהיא באה מכח אותה זיקה. נמצא, שהרמב"ם מדבר על סבת הדבר, ור' יוחנן אומר כיצד הדבר מתגשם בפועל. ע"י החליצה נוצר איסור מדברי סופרים של "לא יבנה". הרקע לסברת ר' יוחנן נמצא בהסברו של הרמב"ם. (ועי' "ברכת שמואל" על מסכת יבמות סימן ר').

זיקה חלקית

ראיה חזקה יש לרמב"ם מסוגית הגמרא ביבמות דף כ' ע"א. שם בסוגיה מביאה הגמרא סתירה בין הכלל של "כל שאינו עולה ליבום אינו עולה לחליצה" לבין הלמוד מן הפסוק "ועלתה יבמתו השערה" – "שיש לך יבמה שעולה לחליצה ואינה עולה ליבום". ומחלקת הגמרא בין חייבי לאוין, ששם נאמר הכלל האחרון לבין חייבי כריתות ששם נאמר הכלל הראשון. ועל זה היא שואלת: ומה ראית? ומתרצת: "מסתברא, דחייבי לאוין תפסי בהו קדושין, חייבי כריתות לא תפסי בהו קדושין". כלומר: בחייבי כריתות האיסור הוא בעל אופי המונע את חלות הקידושין (וכפי שהגמרא לומדת מפסוקים). לעומת זאת בחייבי לאוין קדושין תופסין. אולם כל זה לכאורה אינו נוגע לדין חליצה.

אלא על כרחך שיש קשר פנימי בין קדושין לבין יבום. במקום שבו אפשרית חלות הקדושין. אף שיש איסור המוטל על האדם, יכולה להתקיים מצות יבום. אמנם בפועל אי – אפשר ליבם, מחמת האיסור, אולם לא נאמר כאן הכלל "כל שאינו עולה ליבום אינו עולה לחליצה". אין כאן הפקעת זיקה אלא יש צורך בפעולת חליצה אשר תפטור את היבמה לשוק. ניתן להקביל עפ"י זה את החליצה לגט פיטורין לאשה שנתקדשה ואסורה באסור לאו. אשתו, שהקנו לו מן השמים, כאמור לעיל, אסורה עליו: ולכן צריכה חליצה. (ועיין עוד דף ח' עמוד ב' בתוד"ה "כל"). וכך מסכם הרמב"ם:

יבמה שהיא ערוה על היבם – הרי זו פטורה מן החליצה ומן היבום, ואין לו עליה זיקה כלל... היתה היבמה אסורה על היבם אסור לאו או עשה, הרי זו חולצת ולא מתייבמת. ומפני מה צריכה חליצה? מפני שיש בה לקוחין הואיל וקדושין תופסין בהן, הרי הן זקוקות ליבם. (פ"ו מהלכות יבום הלכה ט, י. ועיי"ש גם בהלכה יא' למסקנה).

סכום:

הרמב"ם מגדיר מחד את קנין היבום כפחות מקנין הקדושין ולכן יבם אינו מפר נדרי אשתו. אולם כל זאת מבחינת רמת החיוב, שאשתו באיסור חנק לעלמא ויבמתו באיסור לאו. אך מבחינת אופי הקנין, כותב הרמב"ם "אשתו היא שהקנו לו מן השמים". משמעות האישות, במקרה של יבום, היא הקשר אל כל הבית אשר מתוכו מתברר מיהו היבם, העושה את שליחות האחים. מכח הגדרה זו אין זיקת היבום חלה על אשה שקנין הקדושין איננו תופס בה. דברי הרמב"ם עולים אפוא בקנה אחד עם סוגית הגמרא בדף כ'.